Il-MADONNA TAĊ-ĊIĊRI
U T-TIFTIX GĦALL-ILMA

Ġużi Gatt

Fir-raħal taż-Żebbuġ, Għawdex, fuq in-naħa tax-xellug tal-knisja parrokjali ta' Santa Marija, għandek issib triq twila li jisimha 'Triq il-Madonna taċ-Ċiċri'. Iż-Żebbuġin kollha jafu il-għala t-triq jisimha hekk. F'din it-triq, ftit 'l isfel mill-knisja, hemm dar b'niċċa tal-Madonna fuq il-bieb. In-niċċa kien bniha, snin ilu, sid id-dar, li kienu jgħidulu 'ċ-Ċiċra' jew 'taċ-Ċiċri', u n-niċċa ħadet ukoll l-istess laqam. Ir-raġuni għala ċ-Ċiċra kien bena n-niċċa hi magħrufa wkoll: għax kien ħaffer fil-blat fil-ġnien ta' wara d-dar tiegħu u sab l-ilma, kif xtaq hu. Allura għamel in-niċċa b'ringrazzjament lil-Madonna.

Kif għidna, din l-istorja hi diġa magħrufa, u x'aktarx li din il-kitba ma kinetx tinkiteb li kieku jien, kull darba li nitla' s'Għawdex, ma nħobbx immur infittex lil Piju Borg, ir-Regettier, li għandu l-ħanut ta' l-antikitajiet li hemm fi Pjazza Savina, wara t-Tokk, ir-Rabat t'Għawdex. Piju hu għajn ta' tagħrif folkloristiku.

Xi żmien ilu, Piju qalli din l-istorja: "Dari kien hemm wieħed, ma nafx x'jismu u

In-niċċa tal-Madonna taċ-Ċiċri

lanqas ta' min kienu jgħidulu, imma naf li kien min-Nadur t'Għawdex. Il-bdiewa kienu jafu bih u spiss kienu jfittxuh, jaqilgħuh minn daru, u jieħduh fir-raba' tagħhom. Kien ineħħi l-qorq minn saqajh, jinża' ħafi u joqgħod wieqaf fuq xi blata mikxufa, x'imkien fejn ma jkunx mgħotti bil-ħamrija. Kien jieqaf jaħseb ftit, imbagħad kien jagħti l-verdett tiegħu. Kien jgħid: "Tistaqsunix f'kemm fond, imma jekk tħaffru hawn, issibu l-ilma."

Skond Piju Borg, kien dan ir-raġel min-Nadur li qal lil sid id-dar fi Triq il-Madonna taċ-Ċiċri li jekk iħaffer fil-ġnien tiegħu għandu jsib l-ilma. "Sid id-dar ħa dil-biċċa bis-serjeta u beda jħaffer. Issa r-raħal taż-Żebbuġ hu mibni fuq għamla ta' blat iebes ħafna. Hawn min laqqmu "irħam ta' Malta". Il-knisja tar-raħal hi miksija bih fuq in-naħa ta' ġewwa tagħha. Jekk tibda tagħti fuqu bil-baqqun, jibda jtir ix-xrar, u l-art terġa' tobżoqlok il-baqqun għall-wiċċek." Meta raw lil sid id-dar iħaffer, il-ġirien liemuh. Qalulu li ma kienx jaf x'qed jagħmel u li l-blat kien iebes wisq u ma kienx se jasal. Sid id-dar webbes rasu u baqa' jagħti bil-baqqun, anke fost it-tegħmis u l-botti tal-ġirien. Imma biex ikun iktar ċert, talab l-għajnuna tas-sema. Għamel wegħda u daħħal lill-Madonna fil-kustjoni! Meta fl-aħħar mill-aħħar l-ilma sabu, lill-Madonna għamlilha n-niċċa li kien wegħda. "Illum tista' tgħid li n-nies kollha tat-triq għandhom spiera li minnha jtellgħu ilma tajjeb. Imma kollox kien bis-saħħa ta' dak li ħaffer l-ewwel wieħed."

Piju Borg insista miegħi li dan ir-raġel min-Nadur li kien "iħoss" l-ilma kien jeżisti tassew u li kien jisma' 'l missieru jsemmih. Peress li n-niċċa tal-Modonna taċ-Ċiċri ġġib id-data ta' l-1795, iktar minn mitejn sena ilu, jidħollok ftit tad-dubju kemm il-memorja popolari tista' tmur lura daqshekk il-bogħod mingħajr ma jibdew jinbtu l-leġġendi. Imma Piju ma kienx l-uniku wieħed li jiftakar jew jaf b'nies li jħossu l-ilma.

Titkellem xejn ma' ħadd

Salvu Grixti, minn Ħ'Attard qalli li missieru kien isemmi wieħed patri li l-bdiewa kienu wkoll jaqilgħuh biex isibilhom l-ilma. Salvu qalli li qabel ma jaċċetta li jmur, dan il-patri kien "jorbtok bil-kelma li ma titkellem xejn ma' ħadd". Ħaġa bħal din tagħtik x'tifhem li l-patri ma kienx joqgħod fuq l-għarfien xjentifiku li kellu hu fuq il-ġeoloġija u s-saffi tal-blat imma li kien sempliċement "iħoss" l-ilma u forsi kien jidhirlu li l-knisja tista' tħares bl-ikrah lejn ħaġa bħal din u tqisha bħala xi seħer.

Spiru Callus 'Iċ-Ċavier' mis-Siġġiewi u Saver Sultana mix-Xagħra Għawdex, it-tnejn kienu semgħu b'nies li jħossu l-ilma u t-tnejn spjegawli l-biċċa kif issir:

"Taqta' għasluġ minn siġra tal-ħawħ (jew minn siġra msejħa Safsafa). Minn tarf wieħed taqsam l-għasluġ fi tnejn minn tulu, imma mhux it-tul kollu; l-aħħar xiber jew

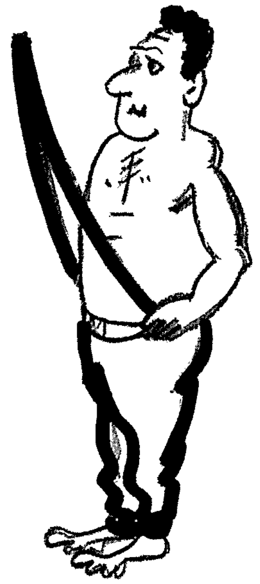

tnejn tħalli l-għasluġ sħiħ biex ikun jista' jinfetaħ fl-għamla ta' l-ittra "Y". Tgħolli l-qmis u tikxef żaqqek fuq il-laħam, u tqiegħed it-tarf il-maqsum ta' l-għasluġ, maqsum fi tnejn, ma' ġenbejk, biċċa fuq naħa u biċċa fuq in-naħa l-oħra. It-tarf is-sħiħ ikun qiegħed dritt quddiemek. Timxi fuq il-blat fejn taħseb li hemm l-ilma, (mhux it-tnejn insistew li trid timxi bilfors ħafi), u jekk ilma jkun hemm, l-għasluġ jogħla 'l fuq u jitla' lejn wiċċek."

Bil-kelma 'għasluġ' iż-żewġ sinjuri kienu jifhmu zokk maqtugħ minn siġra ħajja u allura zokk li jkun għadu aħdar u tari minn ġewwa.

Dawk bħali li jħobbu d-dokumentarji fuq it-TV żgur li xi darba raw nies li jfittxu l-ilma, jekk mhux b'għasluġ, b'xi virgi tal-ħadid, waħda f'kull id. Meta l-individwu jgħaddi minn fuq xi blat li taħtu jkun hemm l-ilma, il-virgi jiċċaqalqu minn naħa għal oħra.

Ix-xjenza ma temminx b'dan il-fenomenu, imma fl-istess ħin, ħafna pajjiżi u kulturi differenti jemmnu li hawn nies li kapaċi jħossu l-ilma. Bl-Ingliż dan il-fenomenu jissejjaħ *dowsing* jew *water witching*, u nissuspetta li xi ftit mit-tagħrif fuq dan is-suġġett wasal għand il-bdiewa Maltin m'għand xi emigranti fl-Awstralja. Imma il-prinċipju fih innifsu hu qadim ferm.

Malta ta' l-imgħoddi

Sa mill-qedem, il-bniedem ħabrek mhux biss biex irieġi l-ilma tax-xita li jiġri fil-widien, fuq wiċċ il-blat, u saħansitra dak li jaqa' fuq il-bjut ta' daru u jsewqu għal ġol-bjar u l-ġwiebi, imma ħabrek wkoll biex jerfa' l-ilma li jkun hemm maħżun fil-blat taħt l-art u jużah għax-xorb u t-tisqija tar-raba'. Jista' jkun li fl-imgħoddi mbiegħed, Malta ma kinetx tkun abitabbli li ma kienx għall-ilma maħżun fis-saffi tal-blat. Tajjeb, mela, li wieħed ikun jaf fuq is-saffi tal-blat.

Kull min jaħdem fil-barrieri jew li dari kien ibaqqan fit-trinek jew iħaffer l-bjar jaf li l-blat 'kull xiber iqalleb'. Filli qed tħaffer fl-artab, u filli ssib il-qawwi. M'hix ħaġa ħafifa li tikklassifika l-għamliet tal-blat. Imma tul dawn l-aħħar mitejn sena, l-istudju tal-ġeoloġija wasal fi qbil li Malta hi magħmula minn ħames saffi ta' blat differenti.

Is-saff ta' fuqnett jissejjaħ IL-QAWWI TA' FUQ. Das-saff hu blat iebes imma għandu l-pori tiegħu ħoxnin b'mod li l-ilma jgħaddi minnu bla tbatija. Taħtu hemm is-saff li jissejjaħ IL-ĠEBLA S-SAFRA jew TAR-RINA. Dan mhux xi saff oħxon u rari biex f'Malta u Għawdex issibu aktar minn metru għoli. L-ilma lanqas minn dan is-saff ma jibża'. Jgħaddi minnu bla tbatija. Imma meta jasal sat-tielet saff ta' blat, l-ilma isib bużillis. It-tielet saff hu s-saff tat-TAFAL. Mit-tafal, l-ilma ma jgħaddix, allura jiżżerżaq u jiġri fuqu sakemm fl-aħħar, jekk isib minn fejn, jerġa' jnixxi 'l barra għall-arja f'NIXXIEGĦA li ġġelben mal-ġnub tal-widien. L-ilma tan-nixxiegħat u l-għejun, u dak li jiġri taħt l-art jissiejjaħ ILMA ĠIERI.

F'Malta mhux kullimkien issib il-ħames saffi tal-blat kollha fuq xulxin. Biex naqtgħu linja dritta, mir-Rabat ta' Malta (bejn wieħed u ieħor) 'l isfel lejn Marsaxlokk, l-ewwel tliet saffi li semmejna; il-qawwi ta' fuq, ir-rina, u t-tafal, kollha ttieklu mill-elementi fuq medda ta' eluf kbar ta' snin. F'dawn il-postijiet, fil-wiċċ insibu IL-GLOBIĠERINA. Il-famuża 'franka' li minna nibnu l-bini tagħna, hi parti mis-saff tal-globiġerina (ara d-disinn aktar iddettaljat fil-paġna li jmiss).

Taħt il-globiġerina insibu l-aħħar saff: IŻ-ŻONQOR jew IL-QAWWI TA' TAĦT.

Imma ejja nikkonċentraw fuq l-ewwel tliet saffi: mill-qawwi ta' fuq, sat-tafal. Peress li mit-tafal l-ilma ma jgħaddix, iż-żewġ saffi ta' fuqu jsiru qishom sponża mxarrba. Il-bdiewa jagħmlu użu minn dan l-ilma maqbud fil-blat billi jħaffru spiera. Bil-mezzi moderni ta' żmienna tista' tħaffer f'kemm trodd salib. Dari kont trid tħaffer bil-baqqun, u kont trib tkun taf is-sengħa ta' kif tisraq l-ilma mill-blat.

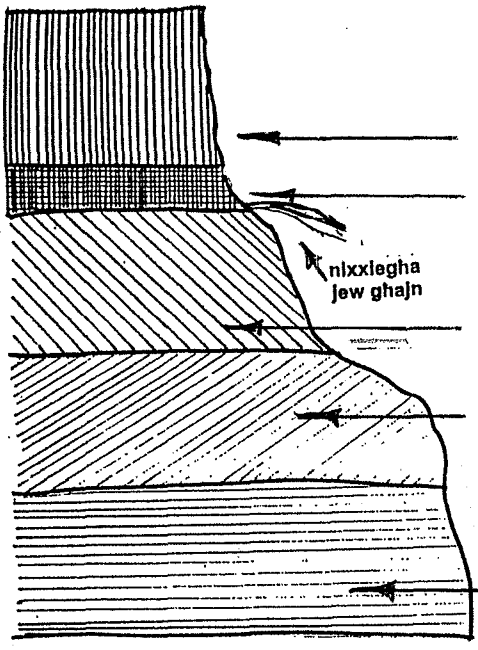

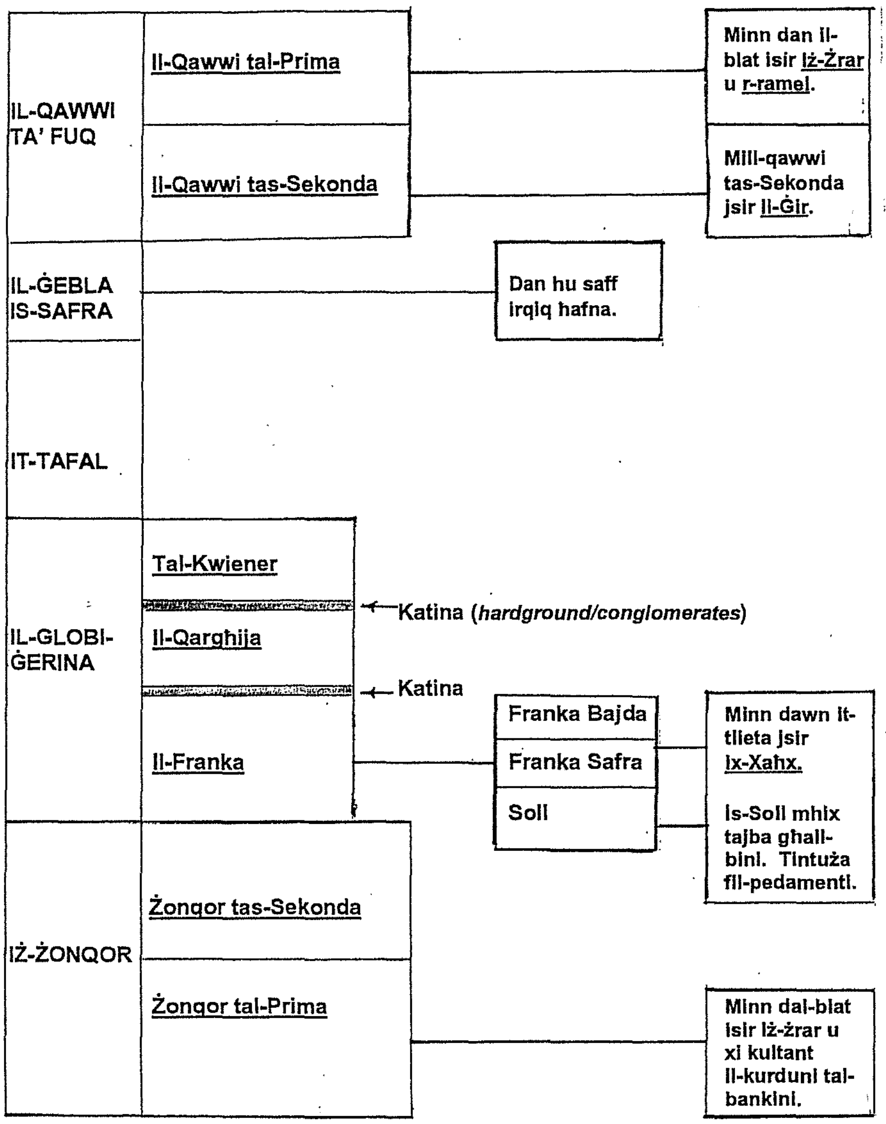

Spiera tkun magħmula min toqba tonda mħaffra 'l isfel fil-blat. It-toqba tkun wiesgħa biżżejjed li jkun jista' jgħaddi bniedem minnha, imma fl-istess ħin dejqa biżżejjed biex bniedem jista' jinżel fiha billi jqabbad sieq waħda ġo toqba li tkun imħaffra fil-ġenb fuq naħa, u s-sieq l-oħra ġo toqba oħra mħaffra fuq il-ġenb l-ieħor. Dawn it-toqob jissejħu MQÂBAD u jkun mgħawrin 'l isfel, f'għamla ta' ħawt żgħir, biex ikollhom ħanek ma' fejn wieħed jista' jiggranfa. Malli l-ħofra tasal fil-fond biżżejjed; jekk jista' jkun sakemm jinstab it-tafal, tithaffer MINA, jew tnejn jew tlieta. Il-ħsieb ikun li l-ilma maqbud ġol-blat ikun jista' joqtor, bil-mod il-mod, ġol-mina. Itwal ma tkun il-mina, jew aktar ma tħaffer mini, iktar aħjar, għax l-ilma jkollu firxa akbar minn fejn joqtor. B'hekk, il-mina tkun saret QATTARA, bl-ilma joqtor mis-saqaf u mill-ġnub tagħha. Isfelnett, bi dritt il-bokka, titħaffer ħofra li tissejjaħ IL-MAĦŻNA jew IL-ĦAŻNA. Peress li l-art tal-mina titħaffer bil-pindil; jiġifieri titħaffer ftit imżerżqa, l-ilma li joqtor jiżżerżaq u jiġri 'l isfel għall ġol-maħżna. Minn ġol-maħżna l-ilma jittella' 'l fuq bħalma jittella' l-ilma minn ġo xi bir.

Mhux ċar il-kelma 'spiera' minn fejn hi ġejja. X'aktarx li hi kelma barranija li ħadet post kelma eqdem u aktar Maltija. Din il-kelma eqdem u aktar Maltija hi l-kelma QANA. (Il-kelma 'qana' għandha tingħad b'vokali qosra, biex taqbel mal-kelma 'mara' , jew 'dara', MHUX bl-ewwel vokali twila bħal fil-kelma 'vara' jew 'ħmara'. Dan jgħodd ukoll għall-isem tal-post magħruf bħala 'Buqana'.)

Dari, il-kelma 'qana' tant kienet importanti li hi waħda mill-ftit kliem bil-Malti li l-Professur Godfrey Wettinger sab imniżżla f'manuskritti medjevali fl-arkivji ta' Malta u ta' Sqallija. Il-manuskritti jkunu miktuba bl-Isqalli jew bit-Taljan jew bil-Latin; imma l-kittieb xi kultant kien isib ċerta diffikulta` biex ifisser ruħu u kien iniżżel il-kelma kif tinħass fil-Malti. (1) Din il-kelma tissemma wkoll fil-ktieb ta' Gian Francesco Abela "Della Descrittione di Malta" meta tkellem fuq il-bini ta' l-akwidott ta' Wignacourt. F'paġna 111 insibu miktub ". . . cana, o` *mina nella rocca*". (2) In-nisel ta' dil-kelma hu qadim ħafna. Imur lura mill-inqas 3000 sena u, m'għandniex xi ngħidu, il-kelma ma ġietx ivvintata f'Malta.

Li kellu wieħed jaqbad ajruplan u jtir fuq dak il-pajjiż li llum insejħulu 'l-Iran' imma li dari kien magħruf bħala 'l-Persja',

malajr junduna kemm il-klima ta' dan il-pajjiż hi xotta. Fil-biċċa l-kbira tal-pajjiż ma tagħmilx iktar minn 15 sa 25 centimetru xita. Partijiet oħra tad-dinja fejn ix-xita hi daqshekk skarsa, bħal ngħidu aħna il-ġewwieni ta' l-Awstralja, issibhom niexfa qoxqox u nieqsin minn kull ħjiel ta' biedja. Imma l-Iran mhux biss ikabbar l-ikel li għandu bżonn, imma jsiefer il-qoton, il-frott imqadded u ż-żrieragħ tiegħu lejn pajjiżi oħra. Dan kollu bis-saħħa tas-sejba tal-prinċipju ta' kif taħdem il-qana. (3)

tagħhom fil-majjistral ta' l-Iran tal-lum. Dan ġara, m'għandniex xi ngħidu, wara li Sarqun kien ħabat għalihom u għelibhom. Qana li bena ibnu Sennakarib (705 - 681 qabel Kristu) għadha sal-lum twassal l-ilma lill-belt ta' Irbil. (4)

Ġie żmien meta l-influwenza tal-Persja kienet tasal sa l-Indja fuq in-naħa tal-Punent, u san-Nil, l-Eġittu, fuq in-naħa tal-Lvant. Bejn is-snin 550 u 331 q.K. il-mexxejja Persjani kienu jagħtu l-waħda, u mill-Persja, sa l-Afganistan, tul dik li hi magħrufa bħala l-mogħdija tal-ħarir (*silk road*) fl-Asja Ċentrali, u t-Turkistan li llum hu parti miċ-Ċina. Meta r-Rumani saru l-werrieta ta' ħafna minn dawn il-postijiet, it-tħaffir tal-qwieni kompla, imma l-istudjużi ftit għandhom dubju li biex it-tagħrif wasal u qabad fis-sod akter lejna fl-Afrika ta' Fuq, fi Spanja, u fi Sqallija (u allura probabbli li anke f'Malta), kellna nistennew sa żmien l-Għarab, li wasslu din it-

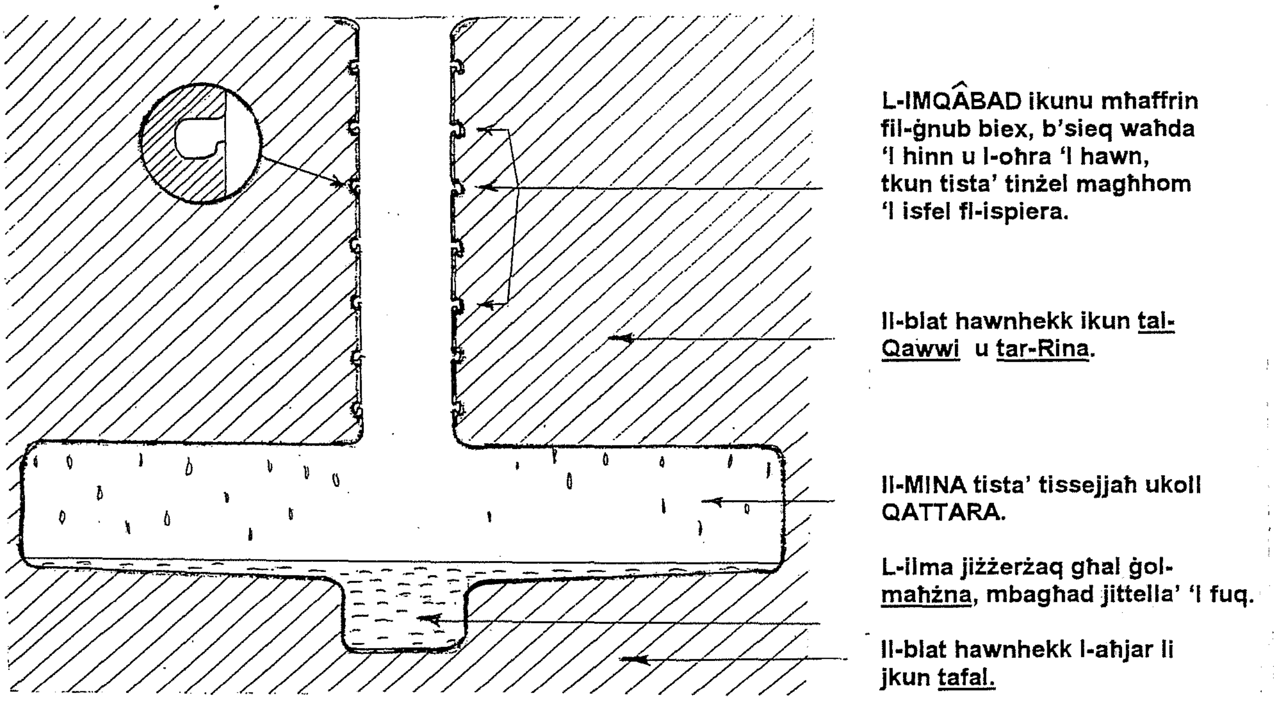

Spiera mħaffra bil-mod tradizzjonali

L-għarfien ta' min kienu dawk li ħaffru l-ewwel qwieni nagħfuh lil kitba qadima minquxa fuq l-amar ta' Sarqun (Sargon) it-Tieni, is-Sultan tal-Babilonja, li fiha s-sultan ftaħar li kien seraq is-sigriet ta' kif tieħu l-ilma mill-blat m'għand in-nies ta' Ururtu, li kellhom l-art

inċentiv li min iħaffer qana jkun jista' jgawdi l-qligħ ta' xogħolu għal ħames ġenerazzjonijiet sħaħ. Bis-saħħa ta' dan l-inċentiv nibtu eluf ta' irħula ġodda u tħaffru qwieni mill-Mesopotamja, sax-xtut tal-Mediterran tal-Lvant u n-naħat ta' fuq u t'isfel ta' l-Eġittu fuq naħa

teknoloġija sal-belt ta' Madrid fi Spanja. Maż-żmien, il-qana qasmet l-Atlantiku u waslet sal-pajjiżi ta' l-Amerka t'Isfel.

Imma kif taħdem il-qana? L-istess bħal fil-każ ta' l-ispiera, l-ewwel trid tħaffer toqba tonda 'l isfel fil-blat

sakemm issib il-ħażna ta' l-ilma li jkun nixxa' fil-blat. Il-mina, li minn issa 'l quddiem nistgħu insejħula il-QATTARA, din id-darba titħaffer b'mod li tibqa' sejra, miexja, miexja, sakemm fl-aħħar tinfed il-blat u tfiġġ għall-arja fil-ġenb ta' xi wied. Peress li l-qattara għandha mnejn tkun twila mhux ħażin, titħaffer iktar minn toqba waħda li tagħti 'l fuq għall-arja. Dan isir kemm biex il-mina timtela bl-arja u min iħaffirha ma jmutx fgat, u wkoll biex il-ħaddiema jkunu jistgħu itellgħu it-terrapien u l-laqx li jinqala' waqt li jkunu jħaffru. F'tarf il-mina, jiġifieri fil-post fejn l-qattara tinfed il-blat u ssib id-dawl tax-xemx, jitqiegħed xi ħawt biex jimtela bl-ilma u l-qana sservi ta' għajn li minnha jixorbu n-nies u l-bhejjem. Jew inkella tista' tinbena sistema ta' swieqi jew kanali li minnhom jiġri l-ilma biex isaqqi r-raba' ta' madwar, li l-biċċa l-kbira jkun imtarraġ 'l isfel. Sistema ta' tisqija bħal din tissejjaħ SAQQAJJA. Dari, qwieni bħal dawn kienu komuni ħafna fir-raba' ta' madwar l-Imdina, ir-Rabat, Ħad-Dingli, u wieħed għadu jista' jarahom, speċjalment f'Wied ir-Rum fejn hemm ħafna ġonna b'ismijiet bħal 'Il-Qattara', 'Ta' Baldu', Tas-Simblija', eċċ.

Taħt is-swar tal-belt il-qadima ta' Malta, jiġifieri l-Imdina, hemm qana imħaffra fil-blat, sewwa sew fir-rokna li tħares lejn ix-Xlokk. Malta kollha taf li t-telgħa li hemm fuq dik ix-xaqliba tar-Rabat tissejjaħ 'it-telgħa tas-saqqajja'. Taħt is-swar tal-belt il-qadima t'Għawdex, jiġifieri dik li llum nsejjħula ċ-Ċittadella, hemm qana oħra, tħares ukoll lejn ix-Xlokk. Il-ħruġ tal-qana qiegħed fil-foss li jintuża bħala *car park*. (5) Fil-każ tal-qana ta' taħt iċ-Ċittadella, xi impjegati fiċ-ċentru tas-snajja' li hemm fi Triq Bieb l-Mdina qaluli li taħt iċ-ċangaturi li jiksu t-triq, sewwa sew taħt il-koxxa x-xellugija tal-bieb ta' l-uffiċċju tal-Korporazzjoni tas-Servizzi ta' l-ilma, hemm toqba fonda li tibqa' nieżla sal-qana. Dan x'aktarx li hu wieħed min-'nifsijiet' li kien jitħaffru waqt li jkun għaddej ix-xogħol fuq il-qana. Minflok jintradmu, qwieni bħal dawn għandhom jiġu esplorati u studjati għat-tagħrif storiku li jistgħu jagħtu. Ngħidu aħna, x'aktarx li mhux b'kumbinazzjoni li kemm il-qana ta' taħt l-Imdina u kemm l-oħra ta' taħt Iċ-Ċittadella jħarsu lejn ix-Xlokk. (6)

sajf, l-ilma aktar jonqos, sakemm jasal li jispiċċa għal kollox. L-ilma jerġa' jibda ġej fix-xitwa, għax tkun qed tieħu mill-ilma li jifdal wara li l-ħamrija tkun infaqgħet u l-art tkun xorbot dak li għandha tixrob mill-ilma tax-xita. Imma hawn ħafna spieri u qwieni oħra fejn l-ilma 'ma jispiċċa qatt'. Waqt li kont għaddej bil-ġbir tat-tagħrif għal din il-kitba, smajt aktar minn bniedem wieħed li esprima miegħi l-fehma li "la darba dan l-ilma ma jispiċċa qatt, bilfors li ġej minn barra minn Malta!" Din illum tinħass bħala fehma redikola, u fil-fatt hekk hi, imma kien hemm żmien meta din kienet il-fehma anke ta' l-aqwa esperti ta' żmienhom. Isimgħu din l-istorja:

Fi żmien l-Ingliżi, sewwa sew tul it-tmexxija tal-

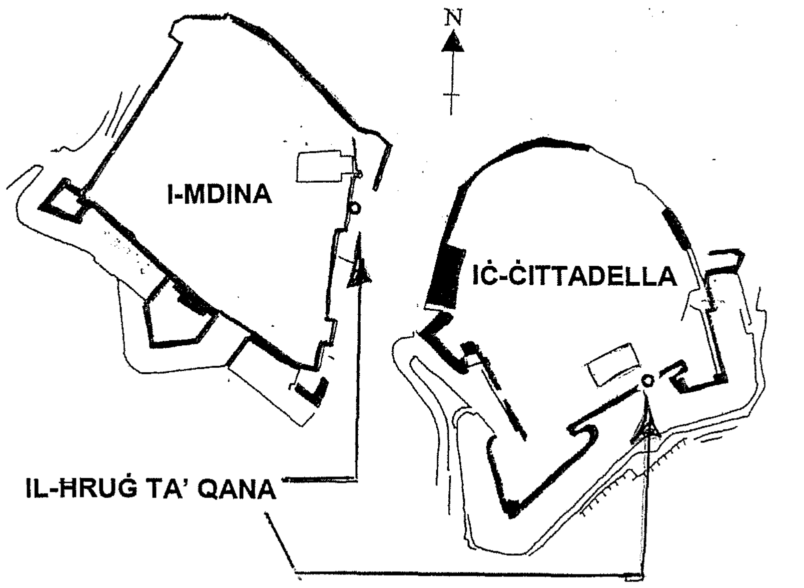

Tista' tħaffer spiera biex issib l-ilma imma fil-fatt ma ssib xejn; jew inkella issib 'vina tax-xabgħa'. Dan ikun ifisser li aktar ma jersaq is-

Gvernatur Sir William Reid, bil-popolazzjoni ta' Malta dejjem tiżdied, il-Gvern kien iddiskuta ma' l-inġiniera ta' dak iż-żmien

fuq kif tista' tiżdied ukoll il-provista ta' l-ilma f'Malta. Fis-sena 1854, il-*Literary and Scientific Institute of Malta* nieda konkors ta' *essays* fuq is-suġġett: *The Water Supply of Malta.* Il-premju intrebaħ minn essay li kitibha Dr. Nicola Zammit mis-Siġġiewi. Dr. Zammit irraġuna li ħafna mill-ilma tax-xita li tinżel jispiċċa biex jintilef, u parti żgħira biss minn wiċċ l-art ta' Malta u Għawdex jirnexxiela tixrob biżżejjed ilma biex dan jispiċċa maħżun taħt l-art. Dr. Zammit ikkalkula li dan l-art ma kienx fiha aktar minn tmien mili u nofs kwadri. Il-medja ta' xita li tinżel kull sena, dejjem skond Dr. Zammit, kienet ta' 15-il pulzier. Allura l-ammont ta' ilma li l-art setgħet tixrob kien ta' 468,637,519-il gallun. Imma dak iż-żmien Malta kienet qed tiġbed 699,799,200 gallun ilma minn taħt l-art. Mela allura, irraġuna Dr. Zammit, bilfors li ħafna minn dak l-ilma ġej minn barra minn Malta. Il-kumitat maħtur mill-*Literary and Scientific Institute of Malta*, magħmul minn, fost l-oħrajn, il-Kurunell Whitworth u Mr. W. Stratton Whitaker, deher li qabel ma' dan l-irraġunar, u ta l-premju lil Dr. Nicola Zammit.

Mal-medda taż-żmien, b'għarfien aħjar tal-ġeoloġija u bi strumenti u metodi ta' kejl li dejjem jitjiebu, kien ħareġ li l-kalkoli ta' Dr. Zammit kienu ħżiena. Fl-1931, Sir Temi Zammit ippubblika studju li wera li l-medja tax-xita f'Malta kienet ta' 25 u mhux 15-il pulzier, u li l-medda tal-art li setgħet taħżen l-ilma kienet ta' 70 mil kwadru u mhux 8 mili u nofs. (7)

Disinn li juri kif tkun QANA: Qana bħal din tinsab, taħt il-qortin ta' Għajn Żejtuna; post li hu magħruf ukoll bħala 'Taħt il-Palma', l-Għadira. Jekk tgħaddi minn quddiem il-boathouses ta' l-Għadira u tibqa' miexi mal-mogħdija li tieħdok fil-ftit raba' maħdum li għad baqa' dik in-naħa, malajr tibda tara l-għadajjar u t-tajn. Jekk issegwi l-miġra ta' l-ilma għandek issib il-ħruġ tal-qana, u wkoll il-ħwat u s-swieqi li flimkien jiffurmaw is-saqqaja; sistema ta' tisqija li ssaqqi r-raba' li jkun 'l isfel mill-ħruġ tal-qana. Fuq il-qortin, imbagħad, għandek issib il-bokok ta' mill-inqas tliet nifsijiet, imbegħdin mhux ħażin minn xulxin; fatt li juri li l-mina jew il-qattara hi twila sew.

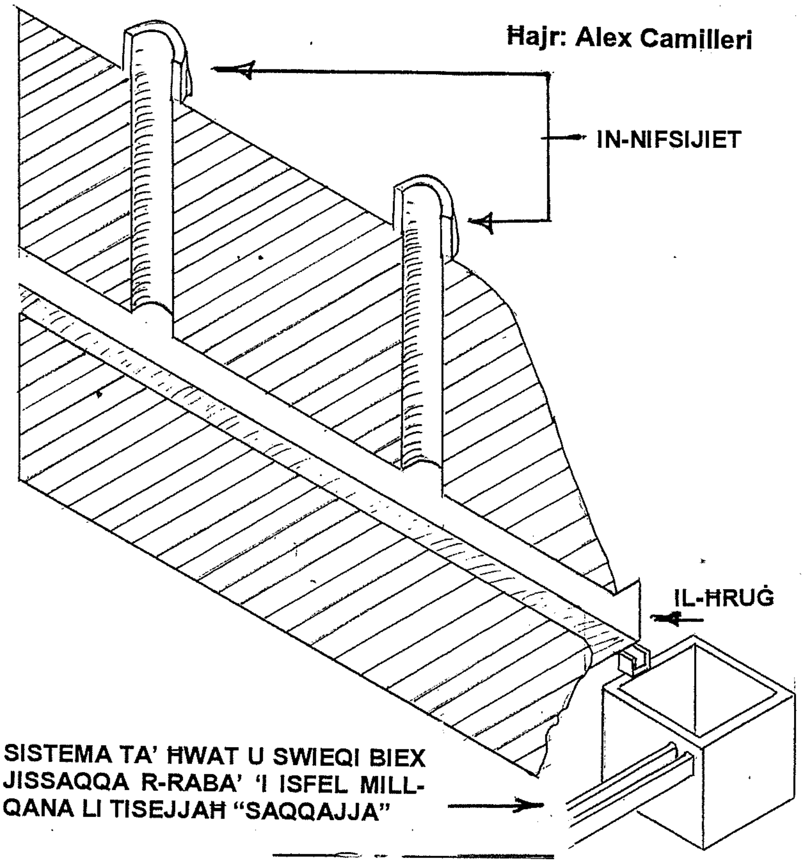

(1) Godfrey Wettinger, *Kliem Malti Qadim fl-Arkivji ta' Malta u Sqallija Medjevali*, taħdita li ngħatat bħala "Il-Konferenza Ġuże' Galea 2003" fl-Universita' ta' Malta. Waqt il-konferenza ingħata wkoll fuljett li fih lista ta' kliem Malti misjub f'dokumenti Medjevali miktuba b'lingwi oħra.

(2) Gian Francesco Abela, *Della Descrittione di Malta*, Malta, 1647, pġ. 111

(3) Fuq dan is-suġġett ara Goblot, H. *Le probleme de l'eau en Iran*, li ġie ppubblikat fl-*Orient, xxiii* (1962), imbagħad maqlub għall-Ingliż f' *The economic history of Iran 1800-1914*, ed. C. Issawi.

(4) Laessoe, J., Reflections on modern and ancient oriental waterworks fil-Journal of Cuniform Studies, vii (1953), pġ. 5-26

(5) Ara t-teżi ta' l-M.A. *Medieval and Early Modern Cave-Settlemts and Water galleries in North-West Malta South of the Great Fault: a Field Survey and Gazetteer*, ta' Keith Buhagiar, 2002.

(6) Jekk mill-Imdina tiġbed lejn ix-Xlokk, tispiċċa fil-port ta' Marsaxlokk. Jekk tibqa' sejjer u taqsam il-baħar, tasal l-Eġittu. Jekk ifettillek tkompli miexi, taqsam il-Baħar l-Aħmar, u fl-aħħar għandek tasal Mekka.

(7) Sir Temi Zammit, *The Water Supply of the Maltese Islands*, Malta, l-Istamperija tal-Gvern, 1931.